

EESTI FOLKLORISTIKA TÄHTTEOS

Rein Saukas. Eesti mõistatuste allikalugu I–IV. Reetor 5–8. Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika-osakond. Tartu: 2005, 2005, 2007, 2009. 206 + 204 + 210 + 216 lk.

Nimetatud uurimus – kokku 836 lehekülge 41 levikukaardi, 39 tabeli ja 35 joonisega – näikse kuuluvat eesti folkloristika suurteoste hulka. Põhjusi selliseks hinnanguks on vähemalt kaks. Esiteks autori tavatu põhjalikkus. Ta läheb tagasi üksikkogujani – mõistagi siis, kui on andmeid – ja võimaluse korral mõistatuste esitajani (nt III, lk 28–29). Viimaste kohta on andmeid teadagi vähe. Selle n-ö marginaalse liigi valdajad on jäänud enamasti anonüümseks (see selgub uurimustestki). Koguja on seega madalaim tasand, milleni uurija võib olemasoleva andmestiku põhjal küündida. Seda on Rein Saukas ka teinud. Eraldi uurimisobjektideks on olnud koguja usaldusväärsus ehk teisiti öeldes materjali autentsus. Mõistatuste väljaandeid ja avaldamiskohti pole vahest nii palju kui näiteks vanasõnadel, ometi on kogu laekunud ainese trükistega võrdlemine üpris töömahukas. Sealjuures näitab uurija allikad, mida koguja on kasutanud. Autentsus on ülepea probleem, mida käsitletakse pidevalt läbi nelja köite. Ka illustreeriva, sageli olulise võrdleva materjali koondamine 115 tabelisse, joonisesse ja levikukaarti on omaette hiigeltöö, mille mahtu oskab õigesti hinnata teine analoogilise töö tegija. Lugejale on nad igal juhul suureks abiks. Eesmärgipäraselt on käsitletud

ka mõistatuste avaldamist ja uurimist *resp.* tutvustamist.

Tegu on ülevaatega eesti rahvaluulekogudest ja üksikkogujatest, lihtsustatult öeldes meie rahvaluule kogumise ajalooa. Olen ikka olnud arvamusel, et iga teadusala või -haru – olles saavutanud institutsionaalsuse – vajab eneseteadvustust ehk, teisiti öeldes, oma ajalugu, historiograafiat. Nimetagem siin kõige lähema näitena Jouko Hautala raamatut „Suomalainen kansanrunudentutkimus” (Helsinki, 1954), mis paraku peaaegu ei puuduta kogumist. Ometi on folkloristika kolmetahuline: kogumine (ja korraldamine), publitseerimine ja uurimine. Kahe viimase valdkonna kohta on mõndagi ilmunud. Paradoksaalsena avaldas Villem Reiman enne teadusharu tekkimistki ülevaate selle esiajaloo („Kivid ja killud”, Tartu, 1907). Mainima peab ka Eduard Laugaste kaht tekstivalimikku „Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu” (1963 ja 1980), mis oma kommentaarides püüdlevald täieliku ülevaate poole. Nimetamata siin kõiki, ka monograafia mahtu üksikuurimusi, tuleb ikkagi sedastada, et kogumisest lähevad need kas kaugelt mööda või vaikivad sellest täiesti. Tõsi, Tõnu Rosenberg mainib – allikat nimetamata – Villem Grünthal-Ridala kavatsust kirjutada aastal 1928 „eesti rahvaluule korjamise ajalugu”.¹ Et Grünthal elas juba 1923. aastast Helsingis, oli see kavatsus ebareaalne. Ka Hurda kogu toodi pärast ERA asuta-

¹ Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2008. Tartu: ÕES, 2009, lk 31.

mist (1928) Helsingist Tartusse (samuti EÜS-i kogu). Viimisaega ei tarvitse-
 nud Grünthal teada – sellest ehk tema
 kavagi. Mõistagi saanuks teatava üle-
 vaate ka aruannete põhjal (nagu seda
 hiljem on tehtudki). Paraku pole kätte
 sattunud midagi, mis vihjaks Grüntha-
 li vastavasuunalisele tegevusele. Mäle-
 tatavasti oli Veera Pino viimane kogu-
 mislooga tegeleja. Paraku jäi pooleli
 Hurda korrespondentide kommenteeri-
 tud väljaanne, mis pidanuks ilmuma
 koos Hurda aruannetega. Selle avalda-
 mine (poolikulgi kujul!) oleks suur
 samm meie kogumisloo uurimisel. Olen
 ikka imeks pannud, miks kogumislooga
 ei tegelda. On ju Tartus selleks kõik
 võimalused. Nüüd on siis R. Saukas
 maha saanud suurüllatusega. Tõsi,
 kuna see üllatus jaguneb nelja kõite ja
 mitme aasta vahele, jääb ta vahetu
 mõju kardetavasti oodatust väikse-
 maks. Ehk aitab retsensioon teose olu-
 lisust rõhutada.

Et uurimus on mahukas, siis on ots-
 tarbekas vaadelda seda kõiteti. Üldista-
 valt peab märkima, et kogude käsitle-
 misel kasutatakse oluliselt ühesugust
 vaatenurka: esmalt tutvustatakse orga-
 nisatsiooni või isikut, kes juhtis või
 korraldas kogumistööd, edasi vaadel-
 dakse tegelikke kogujaid, korrespon-
 dente või kaastöölisi ja stipendiaate;
 kõne all on ka erinevad kogumisviisid,
 eriti just mõistatuste kogumisega seo-
 tud probleemid. Läbi kogu uurimuse on
 lausa punase joonena tähelepanu all
 kogutud ainese autentsuse kontroll.
 Kontrollitud on praktiliselt iga kogujat
 ja osutatud ka pettustele (trükistest ko-
 peerimine, improviseerimine, teise käsi-
 kirja kasutamine, informantide välja-
 mõtlemine jm). Samuti on viidatud pet-
 tuste võimalikele ajenditele. Mõistatus-
 te avaldamise jälgimisel on oluline
 rõhk nn sekundaarsel ainesel: ajakir-
 jandusel, kalendritel, lugemikel ja õpi-
 kuil, lastekirjandusel, ajaviiteteostel.

Uurimus algab tavapärase saate-

sõnaga, milles tutvustatakse kasutatud
 ainet ja visandatakse uurimuse ees-
 märk. Esimeses peatükis antakse mõis-
 tatuste kogumise ja avaldamise periodi-
 seering, millele pole põhjust vastu
 vaielda. Kindlasti toetan autori väidet,
 et meie rahvaluulekogud on eriliselt
 rikkad seepärast, et nad on kujunenud
 pika aja jooksul eriealiste ja eri ameteid
 pidanud inimeste osavõtul eri kogumis-
 meetodeid kasutades (I, lk 26). Aastad
 1660–1871 ehk eelajalugu ei too vahest
 põhimõtteliselt uut (see ongi korduvalt
 läbikirjutatud periood), küll aga täp-
 sustusi. Näiteks Julius Altmanni kirja-
 panekute paljastamist müstifikatsioo-
 nina (I, lk 43), August Ahlqvisti eesti
 mõistatuste avaldamine aastal 1869 (I,
 lk 45), Rudolf Gustav Hollmani mõista-
 tuste autentsuse kahtluse alla seadmi-
 ne (I, lk 50–51), G. C. Nõrmani avalda-
 mine (I, lk 57), Carl Georg Ficki käsikir-
 ja esiletoomine (I, lk 62). Autor käsitleb
 Johann Wilhelm Ludwig von Luce juhi-
 tud Kuressaare Eesti Seltsi (1817–
 1842) ja Jean Baptiste Holzmayeri asu-
 tatud Saaremaa Uurimise Seltsi (1865)
 kogumiskatseid (I, lk 67–69). Mõista-
 tuste avaldamist aastatel 1872–1917
 käsitleb omaette peatükk. Raamatu vii-
 mastes peatükkides vaadeldakse kogu-
 mist Eesti Kirjameeste Seltsis ja Jakob
 Hurda suurüritusel. Kuivõrd nii üht
 kui ka teist on jätkuvalt uuritud, piir-
 dub autor siin mõistatustega, ent leides
 ohtralt sellega seonduvaid aspekte
 (üksiktekt või seeria, kirjutuspaber,
 ebatsensuursus, kommentaarid, levik
 rahvasuus, trükiste mõju jm).

Teine köide on pühendatud põhiosas
 Matthias Johann Eiseni kogumis- ja
 avaldamistööle. Et Eisen alustaski
 nimelt mõistatuste kogumisega, on
 uurija keskendumine Eiseni tööle mõis-
 tetav. Ka Eiseni tegevuse vaatlus neljas
 etapis ei ärata vastuväiteid. Vististi
 olnuks siiski õigustatum stipendiaatide
 (kogu EStK) vaatlus eraldi, mitte Eiseni
 kogumistöö sees. Asi on ju selles, et

minu teada eraldati vastav raha lõpetamaks Oskar Kalda süstemaatilist rahvaviiside kogumist. Teadupärast jäi tema kaastöölisel rida kihelkondi läbi käimata – sõda tuli peale. Kas Eisen seda arvestas nii kihelkondade kui ka kogutava ainetiku osas? Paraku pole teada, kas ülesande kindla fikseerimise puudumine juhtus rahajagajate (s.o ametnike) ükskõiksusest, vahendaja EKS-i tähelepanematuses või Eiseni hoolimatusest, igatahes kasutati stipendiaate n-õ tavaliseks frontaalseks kogumiseks. On muidugi küsimus, kas viiside kirjapanijaid oli 1920. aastatel kergem ja lihtsam leida kui enne sõda. Paratamatult meenub ka Rudolf Põldmäe jutustatud anekdoot, mis iseloomustab Eiseni isiklikke üleskirjutusi: „Pöördunud sügisel tagasi õppetööle, kohtasime peagi vana Eisenit, kes küsis meilt: „Noh, poisid, kus te suvel käisite? Mida huvitavat kuulsite?“ Muidugi nimetasime kihelkonda, kus käisime, ja jutustasime ka mõne iseloomuliku pala. Hiljem leidsime, et Eisen oli need jäädvustanud oma kogusse isiklike kirjapanekutena.” Muidugi taotles Eisen, et tema rahvaluulekogu oleks vähemalt sama suur või suuremgi kui Hurda kogu. Sellest johtusid ka niisugused vahejuhtumid. Teadagi oli Eisen juhendav ja organiseeriv nii stipendiaatide kui ka Akadeemilise Rahvaluule Seltsi kogumistöös. Ometi oluaks ehk otstarbekam vaadelda neid omaette (nt peatüki seitsmenda alaosana), mitte ühes rivis üliõpilaste, õpilaste ja korrespondentidega. Igatahes on see peatükk tihedalt läbi kirjutatud ja toob uusi, kogumiskoole olulisi detaile (nt Anton Suurkase mõistatuste käsikirjad; II, lk 72 jj).

Edasi vaatlleb autor O. Kalda tööd nii kogujana kui ka kogumise organiseerijana (EÜS-i kogu). Samuti antakse ülevaade EKS-i, ERM-i ja Tallinna Eesti Muuseumi rahvaluulekogust. Autori põhjalikkuse näiteks on Bergmanni

Abiraha käsitus (II, lk 160–161). Kõik Hurda uurijad teavad, et nimetatud institutsioon pidi jätkama Hurda kogumistööd. Aga keegi ei vaevunud selgitama, kes oli see Bergmann, mis oli see abiraha ning kas rahvaluulet sinna üldse laekus. Kõigile nendele küsimustele annab vastuse R. Saukas. II osa viimases peatükis vaadeldakse Victor Julius Steini, Jüri Truusmanni ja Hans Leokese rahvaluulekogu. Steini teatakse, kuid Truusmann oli seni tuntud tšensorina ning Leoke teatrikirjanduse avaldaja ja laenuajana. Nende folkloorihuvi on esile toonud R. Saukas. Lõpu moodustavad soome teadlaste Aukusti Robert Niemi ja Heikki August Ojansuu kogumismatkad Eestisse aastail 1898–1899 ja 1910–1911. Niemi tööd on varemgi tutvustatud ja selle tulemused on teada. Seevastu Ojansuu kogumise vaatlus tunnukse eesti keeles olevat esimene.

Kolmandas köites vaatlleb autor ES-i ja KKI murdekogu, nende tekkimist, kujunemist ja tähtsust folkloristikale. Käsitus on küllalt põhjalik. Uudne on Walter Andersoni lastelaulude kogu käsitus. Kogu on küll tuntud ja kasutatud, kuid selle kujunemisest saame alles nüüd adekvaatse pildi. Täiesti uudne on Samuel Sommeri ehk Piirmaade Seltsi rahvaluulekogu kujunemislugu. Omaette huvitav on kogujate ja laulikute tasustamine (III, lk 71–73; vt ka tabeleid lk 188–189). Autentsust analüüsib autor iga kogu puhul. Eriti keeruline näikse see olevatki Sommeri kogus. Just siin edastab autor erinevaid võltsimismeetodeid (III, lk 83–84), mida on õpetlik teada nii mineviku kui ka oleviku kogujate töö kontrollimisel. ERA ja RKM-i kogude puhul piirduakse üldandmetega, et seda põhjalikumalt süüvida nimelt mõistatuste kogumisse. Siin eristab autor kogujate seas professionaale (s.o elukutselisi folkloriste, üliõpilasi ja korrespondentkaastöölisi). Autor näitab, et professio-

naalide kogutu on enamasti autentne, korrespondentide kogutus on aga rohkesti võltsinguid (III, lk 105). Muidugi on erandeid, kuid reeglits näikse olevat ometi: mida arvukam kogu, seda suurem võltsimisohk. Markantseim näide on Hans Virkus, kelle 265 mõistatusest on autentseid vaid kaks (0,8%). Autor toob võrdlevalt esile: Hurda kaastöölised oli võltsijaid 15%, ERA kaastöölised 17%. Huvitavad on põiksed mõistatuste temaatikasse: ERA puhul sõdurite repertuaar, RKM-i puhul vanglas ja haiglas levinud repertuaar (III, lk 138). Seni üldse käsitlemata – välja arvatud ametlikud aruanded – on Tartu Ülikooli (EKRK) ning Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) rahvaluulekogud. Autor annab mõlemast päris põhjaliku ülevaate, kuid talle paistab segaseks jäävat kogutud ainese eraldi paiknemine (III, lk 123 jj). Mäletamisi eelistas Eduard Laugaste – olles folkloristika juhtkuju nii ülikoolis kui ka instituudis – materjalikoguna KKI-d. Alati rahahädas üliõpilased müüsid oma kogutu – kui see ei kuulunud välitööpraktika alla – teistele asutustele. Nii võisidki lahkneha ühisekspeidtsiooni materjalid. EKRK eraldi koguna ülikooli juures oli teadagi Laugaste edevus või jonn, seevastu KKI kogu oli pärast instituudi Tallinnasse siirdumist vajalik: Tallinnas ju folkloorikogu ei olnud (murdeainese kasutamisele jõudsi alle vanasõnade väljaande ettevalmistamise käigus: siis hakati koostama ka nende sisuregistris, alustas Vaina Mälk, jätkasin mina, kuid lõpuni me ei jõudnudki). Kas on just vaja RKM-i ja KKI erisust nimetada vastuoluks (III, lk 173)? Nimetatud vastuolud johtusid ju süsteemist. Teadusnõukogus toetasid KKI esindajad küll RKM-i ettepanekuid. Peamine ründaja oli ju Laugaste. KKI folkloristid aga sõltusid mitmeti RKM-ist (koopiate laenutamine, töötamine väljaspool tööaega jne). Aga see on kõrvaline.

Neljandas köites vaatleb autor Gustav Vilbaste kogu, ERM-i korrespondentide võistlustöid, LUS-i vaatlusmaterjale ja võistlust 1962. aastal ning õpilaste kirjandusolümpiaadide töid ja koolipärimuse kogumise võistlust 1992. aastal. Põhjalik ülevaade antakse mõistatuste avaldamisest aastail 1918–1991. Juba traditsiooniliselt hõlmab ülevaade ka õpikuid, ajakirjandust ja kalendreid. Käsitluse lõpetab lühike sissevaade allikaloole pärast 1991. aastat. Järgnevad väga instruktiivsed ja informatiivsed tabelid, milles tuuakse esile mõistatused võrdlevalt alaliigiti (nr 1 ja 2), koguti (nr 3), kogujati – üldistatult (nr 4) ja kogumislaadi arvestades (tasu eest, vabatahtlikult, kohustuse korras – nr 5 ja 6). Siin oodanuks küll ka autori selgitust: tavaline mõistatus, keerdküsimus ja piltmõistatus on ju mõistetavad, kuid mis on lühendmõistatus, valemõistatus, liitsõnamäng (III, lk 58)? Seletuseks piisanuks ka ilmekast näitest. Uurimuse lõpetavad eelnevate köidete täiendused ja parandused ning kaks ülipõhjalikku lisa. Esimene on mõistatuste avaldamise ja kogumise kronoloogia, mis algab Gösekeni „Manuductiost....” (1660) ja lõpeb mõistatuste akadeemilise väljaandega (2001–2002). Teine on kogujate register. Juba tavapäraselt tuuakse nime juures ka vastav andmestik: daatumid, elukutse või amet ja ühiskondlik töö. Võib kujutleda seda hiigeltööd, mida nõudis andmete otsimine nii paljude, enamasti vähetuntud või avalikkusele lausa tundmatute isikute kohta.

Kokkuvõtvalt tuleb sedastada: tegu on erakordse uurimusega. Nii ulatuselt kui ka süvitsimine kult ulatub see tavalisest tasemest sootuks kõrgemale. Kui seni oli meile süüvimisvõimelt eeskujuks Veera Pino, siis nüüd näikse selle koha võtvat Rein Saukas (Veera oli maksimalist, kuid tegelikkuses tuleb sageli piirduda optimaalsega). Kahtlemata ületab uurimus tänapäeval tava-

pärase doktoritöö nii mahult kui ka tulemustelt. Mõistagi on töö deskriptiivne, kuid kogumis- ja avaldamislugu uurides ei ole see mitte ainult paratamatu, vaid ka vajalik. Igat laadi hüpoteesid ja teooriad võivad olla huviga loetavad, kuid ähmastavad reaalselt kogumislugu. Ka hea, isegi väga hea töö võib põhjustada vaidlusi ja eriarvamusi. Õigupoolest ta peabki seda tegema. Kui uurimus ei ärata küsimusi, vastu- või edasivaidlemisi, siis tekib kahtlus tema vajalikkuses. Kuivõrd käsitletud uurimus on vähemalt kolmandiku ulatuses rahvaluule kogumise ajalugu, siis tunnukse vaieldav või vähemalt kummaline mõnede kogude – Veske, ÕES-i, ERA, AK (RKM, AK), ALS – n-õ personaalsest vaatlusest väljajätmine. Küllap seletub see mõistatuste vähesusega nimetatud kogudes. Süsteemsust arvestades võinuks neidki kogusid nimetada – kas või negatiivselt (kogu loodi siis ja siis, nii- ja niimoodi, mõistatusi ei sisalda!). Iseenesest on veider, et albumite kogu (AK) ei sisalda ühtegi mõistatust. Omal ajal sai see – teatavate laulude jälgi otsides – läbi vaadatud. Meeles on proosatekste, aga mitte nende sisu (küllap oli tegu tsitaatide, improvisatsioonide, ehk ka vana-sõnadega). Aga see etteheide ei puuduta töö põhisisu (mõistatuste allikalugu), vaid tema n-õ lisaväärtust (rahvaluule kogumise ajalugu) ja on seega kohatu, väljendades arvustaja erahuvi. Teine märkus puudutab kogujate registrit. Praegusel kujul kipub see jääma abstraktseks, ta ei seonu uurimusega. Eitamata registri väärtust selliselgi kujul, võinuks igale nimele lisada kogutud mõistatuste arvu (eraldi autentsed ja mitteautentsed). Tabelitest ilmneb, et autor on arvandmetega kursis.

Kogujaid on muidugi palju (kui õigesti lugesin, siis 3242 isikut, ent nimesid on rohkem: abielud ja nimede eestistamine) ja lisatöö võtnuks aega, kuid tulu olnuks suur: teistegi liikide uurijatele avanenuks pilt kogujatest, kelle edastatud materjale võib usaldada ja kelle omi mitte. Üldiselt on kombeks olnud ka kasutatud kirjanduse loend. (Ma ei mõtle siin allikatena kasutatud kirjandust – see on juba „Eesti mõistatuste” esimeses köites antud.) Tolle puudumine nii heas uurimuses mõnevõrra hämmastab. Küllap ahistas autorit võetud või nõutud tähtaeg, mis seda viimast lihvi siis takistas.

Lõpuks kerkib küsimus, mis on antud uurimusega ainult kaudselt seotud. Nimelt, mis saab „Eesti mõistatuste” kolmandast köitest? Sinna peaks kuuluma ka mõistatuste allikalugu, kuid nähtavasti peab Saukas tegema selle teose jaoks oma neljaköitelisest uurimusest lühikokkuvõtte (säilitada tuleks enamik tabeleid ja jooniseid). Küsimus kerkib ka seoses kogujate registriga. Mõistagi kuulub see „Eesti mõistatuste” kolmandasse köitesse loomuliku osana. Aga kas oli vaja seda avaldada Saukase uurimuse neljandas köites? On muidugi võimalik, et avaldamine – s.o teadvustamine – tõi või toob kaasa täiendava andmestiku saamise.

Aga see on juba irisemine, mis seotub uurimusega ainult kaudselt – mõistatuste koguväljaande vaatevinklist. Rõhutan veel kord: uurimus ise on oma põhjalikkuselt ja eesmärgiseadelt suurepäraselt eeskujuga andev ja meie folklooritika seniseid tippteoseid.

ÜLO TEDRE